

Levélirodalom és irodalomtörténet-írás

A levelet a műfaj történeti és -elméleti hagyomány szubjektív szövegcsoporthoz, vallomásos magánszövegnek nevezi. A kilépést ebből a perspektívából – amely többnyire csak a levelek tartalmi sokféleségének leírására elegendő – a „szubjektivitás” és a „magánjelleg” fogalma gátolja, mert e két fogalom vagy semmiféle általánosítást nem enged meg, vagy láthatatlanná teszi a műfajon belüli differenciákat. Egy műfajelméletnek pedig mindkét tevékenység transzparens vagy hallgatólagos célja lenne. Az utóbbi évtizedek több elméleti irányzata is rendelkezésre áll azonban a levelek szubjektivitásának átértelmezésére és a kutatás holtpontról való kimozdítására. Lejeune-nak az önéletrajzi paktumról írt könyvében a „szubjektivitás” fogalmát részben a szerzői-elbeszélői identitások sokszorozódása, részben az identitás narrativitásának a hangsúlyozása váltja fel, amikor az empirikus szerző, az elbeszélő és az elbeszélte identitás pusztán névazonosságáról, ugyanakkor a többszörös énképek játékaról és az olvasóval e játék vállalására kötött szerződéséről beszél.¹ A narratív identitásnak az azóta interdiszciplináris szívesedő területe, emellett a narrativitásnak univerzális valóság- és tudománymodellé történő kiterjesztése,² a kultúrának, a történelemnek, a személyiségnek a szöveggé váló értelmezése többféle kiutat biztosít a stagnáló levélkutatás számára is.

A lejeune-i önéletrajzi szerződésnek és az elbeszélte én elméleteinek fényében a levél az identitásképzés helyszínévé és eszközeként értelmeződik, melyben a *szubjektivitás is elbeszélte identitásként* (önleírásként) szerepel, adott helyzethez kötődően, mert a kiinduló tézis itt tovább pontosítható: a levél az identitásképzésnek konkrét kommunikációs viszonylatban létrejövő helyszíne és eszköze. Különböző kapcsolatokban így nem egyetlen, önazonossággal a priori rendelkező szubjektum különböző megnyilvánulásait feltételezi e kiindulópont, noha a levélszerzőt akár egy ilyen hit vagy szándék is vezérelheti, hanem mindig a címzetre is figyelő konkrét és egyedi énformálásról. Az elbeszélte én realitása vagy fikтивitása egy ilyen feltevés szerint indifferens, és így kevésbé hasznosíthatók itt az én fikcionálásáról, másutt a maszkviselésről vagy énstilizálásról szóló elképzelések.³ Ebben az esetben ugyanis olyan dokumentumok létezését, vagy az adott szövegek olyan dimenzióit kellene

feltételeznünk, melyek az énképek mögött a „valóságos” önazonosság megpillantását tennék lehetővé, és így visszajutnánk a szubjektivitás-kérdéshez, ahonnan kiindultunk. Az elbeszélő én egyetlen kritériuma a *működőképessége* és más személyek (más identitások) általi *legitimálása* lehet, ilyen formációként pedig, luhmanni értelemben, realitást kell neki tulajdonítanunk.⁴

A levélíró a levélkapcsolataiban a *reális* identitások sokaságát építi fel, a címzethez való viszonyulásának előtörténetéhez, a konkrét levélhelyzethez, vagy a kapcsolat alakulási fázisához igazodva. Eközben működhetnek természetesen más jellegű tényezők, más kapcsolatokban létrejött identitásváltozatok; befolyásolja az adott énfomalást, hogy a megszólító személy milyen előzetes tudás, milyen feltételezett identitáskép alapján lép kapcsolatba a megszólítottal, ez hogyan módosul a tényleges kommunikáció során, és ezek együttesen, egymással összhangban, ellentétben, vagy egymással való játékban jelennek-e meg egy-egy szövegben belül.

Az elbeszélő én elméletének a levélkutatással történő összekapcsolhatóságát egy olyan levelezéstipológia keretein belül lehet felmérni, melynek kiinduló tézisei a következők:

a) Minden kapcsolatban, így a levelezésben is egyedi, csak ezen kapcsolatban működő nyelvi vagy szövegidentitások formálódnak. Egy-egy személy különféle identitásaiban vannak konstansként értelmezett és variábilisnak, alkalmazkodónak felfogott elemek. Így egy egyén önazonosság-képzete, melyet szubjektumként értelmez, többféle eredetű lehet: összeállhat olyan állandónak tekintett elemekből, erkölcsi normákból, nemzeti, vallási értékekből stb., melyeket az egyén minden egyes elbeszélő identitásába beépít; definiálható az önazonosság-tudat egy személy kizárólag önmaga számára létrehozott, személyes és kollektív értékekből felépülő identitásaként, de lehetséges volna olyan értelmezése is az önazonosság-képzetnek, amikor a kapcsolatokban, esetleg különböző társadalmi rendszerek kereteiben működő identitások egyike nyer elsőbbséget a többi fölött.⁵

b) A kommunikációban részt vevő identitások kölcsönösen felállított szabályok, közösen kidolgozott szerződések alapján jönnek létre.

c) Az egymás között szerződő egyének a környezetükkel is különféle szerződésekben állnak a kapcsolatukhoz való viszonyulás szabályozására.

A három kritérium alapján állítható fel a következő levéltypológia.

I.1. Intertextuális levelek

Célszerűnek látszik elsőként a levelek azon csoportját elkülöníteni, melyeknek Mezei Márta a Kazinczy-levelezésről szóló könyvében nyilvánosságpótló szerepet tulajdonít, tehát kiemeli e szövegeket az ún. magánlevelek kategóriájából, és a XVIII–XIX. század fordulójának sajátos jelenségeként, a nyilvánosság helyett működő kommunikációs fórumként definiálja. Tény, hogy

ebben az időszakban a Kazinczy köré csoportosuló kör olyan levelezést folytatott, melyben a kommunikáló felek nemcsak a kettős kapcsolatokon belül, hanem egyidejűleg egy folyamatosan bővülő és strukturálódó közösség tagjaként formálták meg levélbeli identitásukat. Az egyedi levélkapcsolatban létrejövő énkép egyidejűleg működött egy másik kommunikációs csatorna kiindulópontjaként, ahonnan ezáltal újabb elágazások indultak ki, azok ismét visszakapcsolódtak a középponthez és így tovább. Ennek a többirányú kommunikációnak a szövetét nevezem intertextuális levelezésnek. A Kazinczy-kör, vagy korábban, a XVIII. század végén egymásnak versleveleket küldözgető társaság tagjai olvashatták az egymásnak címzett és egymás által írt leveleket, levélrészleteket, szabadon idézhettek belőlük más levelekben, írhattak egymásnak közösen, vagy ugyanannak a levélnek egyszerre több címzettje lehetett. A kollektív szubjektivitásnak (vagy szubjektív kollektivitásnak) ebben a hálójában a kettős levélváltásokat a közösséghez tartozás tette lehetővé, ugyanakkor a kettős kapcsolatban megformált, olykor nagyon is szubjektívként közvetített, titkokat, érzelmeket feltáró (vagy inkább konstruáló) identitás mindig a címzettben is megtestesülő közösség számára épült fel. E kapcsolatrendszerben, főképp Kazinczynál, olykor az identitásokkal való játék, de nemegyszer egyfajta stratégia is szerepet kapott. Különösen érvényes volt ez a strategizálás a környezettel való kommunikációban, melyben a levelező kör olykor egyetlen közös identitásként óhajtott fellépni.

A csoport tagjai hallgatólagosan vagy reflektált módon szerződtek erre a levélközösségre. Az maradt meg a csoporton belül, aki elfogadta leveleinek továbbadását akár szövegszerűen, akár a címzett interpretációjában. Aki a levelezést kétszemélyes kommunikációnak tekintette, és nem tudott vagy nem óhajtott egy bizalmasnak látszó, de a csoporton belül bárki számára felmutatható identitást megkomponálni, az, mint Horvát István is, kilépett a körből. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy e levelek egy az egyben nyilvánosíthatók voltak. Amikor Döbrentei Gábor az *Élet és Literaturában* közzé akarja tenni a Kölcsével való levelezését, Kazinczy csak fenntartásokkal tudja ezt jóváhagyni. „Én nem szeretem a’ Levelek kiadását, hanemha azok, a’ kik írták, végig tekintik. Melly sok van a’ mit barát barátnak mondhat; de nem minden Olvasónak. Kell e azt tudni Trattnernek hogy nekem ellene panaszsom volt? kell e azt a’ Tud. Gyűjt. Dolgozójinak tudni, hogy én némelly felvett darabot szemetnek nézek. Kérlek, édes barátom, ne szenvedd hogy köztted és közttem kedvetlenség történhessék.”⁶

A nyilvánosság, pontosabban annak különböző szintjei és a kollektív identitás az intertextuális levelek esetében a példák alapján is határozottan különválasztható egymástól. A nyilvánosságra hozatallal szemben – főként Kazinczyban – ugyanakkor nemcsak a levelek „magánjellege” (közösségbe zártsága) miatt merült fel a kétely, hanem azért is, mert az a *közösségen belül* az iden-

titásokkal folytatott *közösségépítő* stratégiai játékokat leplezte volna le vagy kötötte volna meg azzal, hogy egyiket a sok közül rögzíti.

A multiperszonális levelezésről további részleteket azonban csak a levél-szövegek konkrét elemzésével, a levélszerzők és címzettek önreflexióinak vizsgálatával lehet majd mondani.

1.2. Kétirányú magánlevelezés

A szubjektívnek és intimnek elgondolt kettős levelezés a fentinel szűkebb érvényű identitásokra épül, olyan kapcsolatra, amely a levelező felek belső szerződése szerint kizárólag egymásnak szóló énképeket hoz létre. A szerződés így egyfelől a rejtett identitás közös megformálására, másfelől pedig annak titokként való megőrzésére szól. A személyes kapcsolatban betöltött helyét tekintve a levélnek kétféle szerepe lehetséges.

a) *Kapcsolatkezdeményező vagy identitásfenntartó szerepe*

akkor lesz egy levélnek, vagy egész levelezésnek, ha a levélszerző gyanakvó az írásos szöveggel szemben, ha számol azzal, hogy a közvetítő csatorna (a posta, illetve a kézbesítő) és a levélhez hozzáférő egyének vagy intézmények (a cenzúra) szabályszegést követhetnek el, esetleg a címzett pillanatnyi elérhetetlensége vagy akár megbízhatatlansága folytán a levél illetéktelen kezekbe kerülhet. Ilyen típusú levelezés gyakran kapcsolatok kezdetén, folyamatos levelezésben nem álló személyek között, vagy a kapcsolatot nem kizárólag levelezés útján fenntartó egyének között figyelhető meg. Levélírói identitás (szövegidentitás) ilyen esetekben nem formálódik meg a levélszövegben. A levél csak várakozó álláspont közvetítője lesz, hogy a kapcsolatról szóló szerződés létrejöhesse, vagy pedig a már létrejött, de nem elsősorban szövegben formálódó kapcsolat fenntartójaként szolgál két személyes találkozás közötti időszakban.

Ezeket a leveleket a tartalomkorlátozás jellemzi, amennyiben annak meglétét jelzik, de nem közlik. Lássunk egy példát a Döbrentei Gábor-levelezésből: Döbrentei 1813-ban az *Erdélyi Múzeum* kiadását tervezi, és emiatt, meg Kazinczy közvetítése folytán kezd levelezésbe Cserey Farkassal, aki azután egészen Döbrentei mellé áll a folyóirat szervezésében. Ismeretségük kezdetén, egyik 1813-as levelében Cserey ezt írja: „Kenderesi Consiliarius Urnak azon javallására hogy az első kötet elibe Grof Bánffy Gubernator képe tétessen – szeretnék valamit az Urnak fülibe sugni – de amit papirosra tenni nem akarok.”⁷ Kazinczynak azonban Cserey megírja: „Szegény Döbrentei nehezen halad fel tételibe; mind azokat, a mikkel küszködik, előre meg mondotam nékie. Gróf Bánffy a Magyaroknak és a Magyar nyelvnek esküdt ellensége, és mint nagy machiavellista ezer utakat talál ki Döbrenteit akadályoztatni,

még pedig olj utakat, meljek Döbrentei előtt el lévén reitve, még csak gyani-tani se tudja hogy sok édes, mézes tanács és szó eö ellene vagyok.”⁸

Cserey Farkas nem azért nem írja meg Döbrenteinek információit, mert a postában nem bízik, vagy mert attól tart, kiderül az információ eredete, akkor Kazinczynak sem szólt volna róla, hanem mert Döbrentei, noha előre elmondattott néki a tényállás, nem volt hajlandó azt figyelembe venni. A kapcsolat még nem tartott abban a szakaszában, hogy Döbrentei feltétlen hitelt tulajdonítson Cserey szavainak. Egészen más a helyzet néhány évvel később, amikor a Döbrenteivel való barátsága bizalmassá válik, és a közlés korlátozását inkább az illetéktelen olvasóktól való félelem indokolja. Az erdélyi tudós társaság ügyében, 1819-ben sejteti Döbrenteivel, hogy a társaság felállítása reménytelennek látszik: „Szembe a tárgyba többet tudnék mondani – a mit le írni nem tanácsos – és aszt is a mit itt le irtam csupán számodra irtam le ugy hogy el olvasván tüzre ted.”⁹

b) Szövegidentitás-képző szerepe

akkor lesz a levelezésnek, ha a levélírói identitás a levélszövegen belül formálódik. Egyik legtisztább példáját ennek gróf Bethlen Lajos fogalmazza meg Döbrentei Gábor számára: „Barátságodhoz bizodalmam sokkal nagyobb, hogy sem azt hihetném hogy alkalmatlanitok voltak rendeim önnednek – tsak ugyan, engedj meg mert a kit én nem szeretek, nem tisztelek azok még tollam vonásait sem esmérhetik, anyival inkább érzelmim mi voltát nem fogják meg tudni.”¹⁰

Az identitásképző levelek esetében levél kommunikál levéllel, írás az írással. Olyan szövegidentitások ezek, melyek – noha a levelező személyek nevét viselik – kizárólag ezen a kapcsolaton belül képesek létrejönni vagy megnyilvánulni. Ezt az énképet a személy másfelé működő identitásai különböző módon magukba építhetik. Döbrentei más levelezéseiben vagy társasági kapcsolataiban említheti a Széchenyivel, a Telekiekkel, a Dessewffyvel vagy a Berzsényivel való barátságát, hivatkozhat a Gyulayakkal való levelezésére, de teljesen sohasem tárhatja fel az ott létrejött identitásait, mert a kettős szerződés a hallgatásról és a titoktartásról szól.

Az identitásképző levelekben feltétlen a bizalom az írás, a címzett és a közvetítő csatorna iránt.

Az *írásba* vetett bizalom háttérében két dolog állhat. Vagy éppen az a felismerés, hogy az adott identitás kizárólag írásos szövegen belül működik, vagy pedig annak a hite, hogy a szubjektum teljes egészében leképezhető a szövegben. A 19. század első felének levelezői, illetve a levélműfaj szubjektivitásának hangsúlyozói között ez utóbbi felfogás a gyakoribb.

A *címzett* iránti bizalom alapját a levelező felek belső szerződésai képezik. Ezeknek egy része a kommunikáció módjára vonatkozik, mindenképp a levelezés folyamatban tartására, a válasz gyakoriságára, gyorsaságára, terje-

delmére. A szerződések más csoportja a képződő identitás minőségét érinti. A levélíró korábbi kapcsolat alapján feltételezi, hogy a címzett miféle identitás elfogadására képes és hajlandó. Ha pedig ez nem lehetséges, mert nincs hozzá elegendő információja, akkor a levelezés kezdetén mind önmagáról, mind a másiktól vázol egy – reményei szerint – elfogadható identitást. A levelezés további szakaszaiban ezt az induló énképet korrigálják közösen mindkét részről. Előfordul, hogy saját identitásuk, amellyel a levelezésben részt venni szeretnének, eltér a másik fél feltevéseitől. Döbrentei Gábor például kedélyes levelezést folytat az 1840-es években Malom Luizzal, a kolozsvári szász származású, magyarul írogató fiatal hölgygel, de amikor az az egyik levelében tréfából „fillentőnek” nevezi Döbrenteit, a következő levelében már arra kéri őt, ne haragudjon, többé nem teszi.¹¹ E levelezés érdekességét egyébként Malom Luiznak a Döbrentei különböző identitásaival való játék adja meg: hol a tapasztalt és elismert irodalmárhoz, hol a királyi tanácsoshoz, hol az egykori játszótárshoz, hol pedig apja barátjához intézi szavait ugyanazon a levélben belül többször is.

A címzett iránti bizalom legfontosabb eleme a levelezés *zártságára* vonatkozó megállapodás, ezen a ponton azonban be kell vonni a levélkapcsolat környezetét illető kérdéskört.

A levelező egyének nemcsak egymással, hanem környezetükkel is szerződésben állnak. A környezettel kötött szerződés abban tér el az egymás közti megállapodástól, hogy míg ez utóbbit a levelezés során szövegszerűen is rögzíteni, szabályozni lehet, a környezettel való szerződés sokkal bizonytalanabb. Törvényszerű normák, melyeknek megszegése retorziót, polgári büntethetőséget vonna maga után, csak a közvetítő csatornára, a postára vonatkozóan léteznek. A boríték leragasztása és lepecsételése arra az időszakra szól, amíg a levél eljut a feladótól a címzettig, feltéve, hogy a postához esetlegesen hozzákapcsolódó cenzúra a levelező felek közéleti identitásai alapján nem találja indokoltnak a levél felbontását vagy eltulajdonítását. Normális esetben a leragasztott borítékot és a pecsétet, mint magántulajdont, a címzett jogosult felnyitni, illetve feltörni. A feltört pecsét és a felbontott boríték utáni sorsa a levélnek azonban már csak a hagyományozódó etika betartásától függ. Magánlevél elolvasása etikai normák és morális gátlások folytán illetlenségnek vagy jellemtelenségnek számít ugyan, de törvényes retorzió a szabályszegőt nem éri.

A környezettel való szerződés alapjának mégis azt kell tekinteni, hogy magánlevelek semmilyen körülmények között nem olvashatók el. A levelező felek közötti megállapodás ugyanakkor különböző mértékben lazíthatja ezt a tilalmat, és ennek következtében a magánlevélnek is többféle típusa különíthető el:

– Az *enarratív* vagy kibeszélő levelekben a levéltitokra vonatkozó meg egyezés ideiglenes érvényű, és a közelebbi vagy távolabbi jövőben számítás-

ba jöhet annak feloldása. Az ilyen levelezők tudatosan dolgoznak a folytatásos szöveg- és identitáskompozíció létrehozásán. A levelekben hangsúlyos szerepet kapnak a transztextuális szövegelemek, a folyamatosságra történő reflexiók, a genealógiára, vagyis a kapcsolatra és a felépülő identitás alakulástörténetére való visszapillantások. Egyértelmű példái ennek a típusnak azok a levelek, melyekben a kötetté szervezés terve kezdettől fogva jelen van, vagy egy adott pillanatban felmerül, mint például Bajza József és Toldy Ferenc ifjúkori levelezésében.

– Az *obszignált* vagy lepecsételt levelekben a környezettől való elzárkózás és a levéltitokra vonatkozó szerződés szigorú betartása hangsúlyozódik, amikor a levelező felek időben is, térben is kizárnak minden illetéktelen olvasási lehetőséget. A címzett ebben az esetben a formálódó identitás egyetlen recipiense. A megformált identitás semmilyen más viszonylatban, csak ebben a kettős kapcsolatban érvényes, és lényegében meg is szűnik, ha a levelezés vagy a levélen kívüli kapcsolat bármilyen okból megszűnik. Döbrentei Gábor, amikor Bölöni Farkas Sándorral felbomlik a barátsága, visszakéri a hozzá írott leveleket, és a neki címzetteket is visszaküldi, melyeket Bölöni Farkas Sándor valószínűleg eléget. A barátság, az évek óta építgetett közös identitás megőrzésére Bölöni nagy árat lenne hajlandó fizetni: „Kivánságodat leveleid vissza küldésére nézve teljesítettem, azokat a’ holnap innen indulo Diligence viszi hozzád... Becsülleted érzelmére hivatkozva, ’s azon szent érzelem nevében, melyet éretted és benned tiszteltem, kérhetnélek még utoljára én is arra tégedet, hogy tudasd velem egész terjedelmében, mivel bántottalak meg ily rendkívülileg. Nem szeretem senkinek ados maradni igazságos keresetében ’s ha bántottalak, kész vagyok engedelmet kérni, ha akarod nyilvánis. Ha ennélis többet kívánsz bármely férfiukat illő elég tételreis készen állok, ’s elődbe megyek ahová rendeled.”¹² Másik példa, hogy Gyulai Lajos, Döbrentei Gábor egykori tanítványa 1851-ben, Döbrentei halála után visszakéri az örököstől saját leveleit, melyeknek azóta sem sikerült nyomára akadni.

– Végül idetartoznak a *vétőzött*, teljesen zárt levelek, melyek abban térnek el az előbbi csoporttól, hogy az olvasási tilalom magára a címzetre is kiterjed, amennyiben a levélszöveget egyetlenegyszer olvashatja el. Az ilyen levelekben gyakran áll az a kérelem, hogy a szöveget a címzett olvasás után égesse el.

Magánlevelek nyilvános közlése a levelező felek által, éppúgy, mint az intertextuális levelek esetében, csak többszörös transzformáció és szelekció útján lehetséges, de az átalakítás radikálisabb, mint az intertextuális levelek esetében. Amikor Kazinczy 1810 körül közzé akarja tenni Kis Jánossal való levelezését, az egykori kettős kapcsolatokban született magánleveleket stilisztikailag is, tartalmilag is átdolgozza. Az 1793. július 27-ről keltezett levélbe például beszerkeszt egy mondatot arról, hogy nem nézheti pirulás nél-

kül, midőn *Bácsmegyejét* és Gessner-fordítását csodálgatják, pedig a levél első változatában *ilyesmiről* szó sincs.¹³

Más eljárás Döbrentei Gáboré, amikor 1834-ben, Teleki Ferenc verseinek gyűjteményes kiadásában részleteket közöl magánlevelezésükből.¹⁴ Eljárását több pont alatt, de lényegében egyetlen érvrendszer alapján indokolja. Döbrentei is a személyiség többféle identitásáról beszél, de ezeket részben érték-hierarchia, részben hitelesség szerint osztályozza. A levelezésben előálló egyéniség szerinte az önmagával teljes mértékben azonos egyéniség, a maga alakíthatatlanságában és közvetlenségében a legértékesebb és leghitelesebb identitás, az összes többi csupán értéktelen maszk. „Nem félt ő feszelve és hiún, leplezetlen eléállástól.” Teleki Ferenc „Kaczagta a’ képmutatót, ki mőhón akarna felhabsolni mindenben és mindenütt ’s más elől is, mindenkor csak – dicsőséget.” A levelekben megfogalmazódó önjellemzés Döbrentei szerint – és egy általánosan elfogadott mai levélszemléletnek is megfelelően – a közéleti identitások ellentétéként az egyén leghitelesebb önleírása. Ez az identitás e felfogás alapján az összes többi mögött, olykor a többi fölött működő, nem konstruált, hanem a maga természetességében, sőt ösztönszerűségében létező önazonosság, amely csak különös pillanatokban, különös szövegtípusokban (magánlevél, napló stb.) hívható elő és transzformálható szöveggé. Szöveg és identitás ez esetben tökéletesen megfelel egymásnak. A külső életrajz ezért, ha hiteles akar lenni, és a valóságot, illetve az igazságot akarja előállítani, mindenkor csak az ilyen típusú önleírás interpretációja lehet: „Élénkebben festik belső szem elejébe a’ házi ’s társalkodási körben miképpen élt költőt, mintsem annak rajzát én adhattam volna... Emberét az életíró, mellékszavakkal karakterizálni kénytelen ’s abban áll minden szerencséje, ha talán egyikét anekdota által gondoltathatja olvasójával, hogy az egész ember, íme, ilyen alaku, szellemü volt. De, levelek, mellyek hímezés nélkül úgy folytak, érdeklő kebelből, a’ mint épen akkor érzett, egyenesen lélek elejébe képzeltek irójukat. Látjuk előttünk mozgani, élni, lényé legapróbb vonásaival.”

Mindennek alapján a magánlevél szelektált kiadásával kapcsolatban az etikai vétség gyanúja nem, csupán a *feleslegesség* vádja, pontosabban a „magán-” és közéleti identitás összekapcsolhatóságának kérdése merülhet fel. Döbrentei fiktív ellenvetést illeszt be gondolatmenetébe: „Hanem, minek kiadni, minden vonást, midőn nem nyomtatás alá valának írva.” Hozza azonban a váddal szemben a tudomány, a hagyomány, a formálódó irodalomtörténeti diszciplína ellenpéldáját is: a közéleti identitás fennmaradása bizonytalan, és folyamatos torzulásnak van kitéve. Ha nincs hiteles dokumentumok alapján közzétett önleírás, az utókor már semmit sem tud begyűjteni elődeiről. „Barcsairól még azon kevesekhez is sok kérdezősködés után juthattam, ’s egy szóval többet felőle senki sem tudott, kit én megkérdezhettem. Azért, nem is életírásnak vala a’ Barcsairól szólás, keresztelve. Köszönjük in-

kább egymásnak, a' csak néhány adatot is, mellyet jeles embereinkről fenn hagyhatunk."

A magánlevél itt az életírás, tágabb értelemben az irodalomtörténet-írás létfeltételeként szerepel, akárcsak az a személy, aki előtt ez a tudományhoz nélkülözhetetlen feltárulkozás megtörténik. A címzett, főként ha leveleit maga teszi közzé, etikai kételyeit részben a szemtanú pozíciójával, részben az igazságért, a tudományért való áldozathozatal tudatával semlegesítheti. Döbrentei hasonló módon bontja le az esetleges vádakát: „Végre azt légyen szabad említenem, hogy sorait leveleiben, mellyek egyenesen engem illetnek, tartózkodással adom ki. El is akartam azokat hagyni. De láttam, festik szíves-létét az égajéndékozta barátságban, mutatják verseivel bánását 's véleményének kifejtése azon sorokból is következik. Így tehát, teljesebb ismertetésétől el nem választhatóknak kelle nézmem. Gyanútlan ennél fogva, gondolám, meg nem ütközhetik benne, ha bár azokat magam által közre eresztve látja is. Budán, December 6d. 1834. Döbrentei Gábor."

Tény azonban, hogy Döbrentei valóban töredékeket ad ki a levelezésből, saját leveleiből pedig egy sort sem. Ez arra utal, hogy irodalmár-identitásához felhasználja a magánlevelezését, de úgy, hogy a levéltitokra vonatkozó szerződést is változatlanul tiszteletben óhajtja tartani.¹⁵

Kérdéses, hogy a magánlevelek ilyen jellegű szelektív közlése egyáltalán közlésnek tekinthető-e, vagy inkább a közreadó személy újabb önelbeszélésének.

További kérdés, hogy milyen megközelítései lehetségesek az elhalálozott személy után fennmaradó levelezéskorpusz kortársi, illetve családi kiadásának, mely általában hasonlóan szelektív módon történik. Tanulságos lehet ehhez a Kazinczy-levelezés 1830-as évekbeli kiadásának, vagy az Arany-levelezés Arany László általi közzétételének története.

II. A levélkorpuszok irodalomtörténeti státusa

A levélfogalom differenciálása és a szubjektivitás-kérdésnek az elbeszélte identitásokkal való lecserélése az irodalomtörténet-írás számára három területen hozhat újdonságot:

- a) diszciplínatörténeti szempontból a levelezés-kiadások történetének kutatását;
- b) kvantitatív szempontból egy sor új szöveg iránti érdeklődést;
- c) módszertani szempontból a szövegkiadás gyakorlatának és elméletének újragondolását.

A módszertani kérdéseknél maradvány gyanús megfontolandó, hogy milyen következményekkel jár a levelezéskorpuszok kizárólag forrásként, forrás-

anyagként felfogott, és ma is domináns értelmezése az irodalomtörténetben és a történetírásban.¹⁶

a) A leveleket forrásként kezelő eljárás eltünteti a határokat a levelezéskorpuszok és azon belül a különböző levéltípusok között. Nem tesz különbséget az intertextuális és kettős magánlevelezések különböző változatai esetében, sőt olykor a semmiféle belső és külső szerződéssel nem rendelkező nyilvános és magánlevél között sem. Ebből ered, hogy például a XVIII–XIX. század fordulóján keletkezett verses episztolák, sőt az irodalmi műfajként működő levélregények is, egy kategóriába kerülnek a magánlevelekkel.

Az irodalomtörténet, illetve a történetírás ezt kétféle érvrendszer alapján támogatja. Az egyik érvrendszer, akárcsak Döbrenteinél, a történeti és a tudományos hitelesség követelményéből ered. A levél ebben az esetben, legyen az bármilyen típusú, kizárólag tartalmi vonatkozásaiban érdekes, és az igazság végső érveként szerepel. A levél olyan helyszínként és olyan szöveggént értelmeződik, ahol a levélíró csakis az igazat mondja. Sok tanulságos példája említhető e hozzáállásnak. Kazinczy 22 kötetes levelezése például pontosan egy évszázada képezi igazságok forrását, többek között Döbrentei irodalomtörténeti megítélésével kapcsolatban is, és csak az utóbbi időben irányul a figyelem Kazinczy identitásképző játékaira és stratégiáira, egészen pontosan arra, hogy Kazinczy ugyanazon dologról különböző leveleiben egymással akár homlokegyenesen ellentétes módon is ír.

A másik érv, melynek alapján az irodalomtörténet-írás elsősorban forrásként kezeli a levelezéseket, főképpen a századforduló pozitivistá filológiáját követően, az *időbeli távolság*, amely érvényteleníti a levélíró és a környezete közötti etikai szerződést. Erre bizonyos esetben maguk a levélírók is számítanak. Wass Ottília írja saját levelezéséről, hogy „Nem bírnak sem irodalmi sem történeti beccsel, de az idő azért becselessé teheti azokat. Vagy 100 év is már emelheti értékeket mint minden levélét.” A levélköteg, melyre ez a kis cédula van elhelyezve, 30 évre zároltatott.¹⁷ Amennyiben az identitások realitását a legitimitásuk és a működőképességük szavatolja, úgy az idő éppen a *realitást* szünteti meg azáltal, hogy eltűnnek a legitimáló személyek és a működést biztosító körülmények. Az elbeszélte identitás, melynek materialitása az írással együtt megmarad, akkor lép ki a realitás kereteiből, amikor annak utolsó kortársi, családi őrzői is megszűnnek létezni, és már nem vonatkoznak rá az egykori szerződések. A realitásvesztés ténye ugyanakkor kontextusvesztéssel jár, ami azt a következményt vonja maga után, hogy öszszemosódnak a határok a levéltípusok és identitások között.

Mindamellet az egykori magánlevelek olvasása közben fellépő izgalom, amelyről Bálint Péter is beszél, legyenek e levelek bármilyen régiek, a szerződésszegés és a jogosulatlanság mélyen rögzült gátlásaiból ered.

b) A levelezés kizárólag *forrástörténeti* felhasználásának filológiai és textológiai következményei a szövegkiadás gyakorlatában mutatkoznak meg. Nem közéleti, nem tudományos jelentőségű levelezéskorpuszokra csak az utóbbi évtizedben, az antropológiai és mikrohistóriai nézőpont legitimálódásával irányul fokozottabb figyelem. Azonban az irodalomtörténet-írásnál maradván, néhány jól sikerült kötet kivételével az írói levelezések is folyóiratokban, töredékekben, egyoldalúsítva (többnyire csak az indított leveleket egybegyűjtve) jelentek meg. Ez a részleges megjelenés továbbá – tekintve, hogy főképp a tartalomra irányul a figyelem – pontatlanul, soha fel nem fedezett elírásokkal, félreolvasásokkal, olykor egész szövegrészek kihagyásával, sőt betoldásával történik, és ez többek között a Döbrentei-levelezés sajtó alá rendezésénél is nemegyszer lassította a munkát.

A forrásként kezelt levélkorpuszokban a szelekció ugyanis nemcsak a levelező személyek, hanem a levélszövegek, szövegrészek terén is érvényesül. Nem minden levélszerző minden levele, és nem minden levél teljes szövege kerülhet be abba a kánonba, amelyet az irodalomtörténet-írás mindenkori nagy narratívái irányítottak vagy irányítanak. Egyes levelek vagy levélrészletek csupán redundáns elemnek, érdektelennek bizonyulnak, mások pedig veszélyeztetik a nagyelbeszélés koherenciáját.

A levelezés elmélete és története akkor konstituálódhat önálló módszerekkel is rendelkező kutatási területté az irodalomtudomány vagy az irodalomtörténet-írás keretein belül, ha adat- és igazságszolgáltató státusából a narratív műfaj rangjára emelkedik, hasonló módon, mint Lejeune nyomán az önéletírás. Különböző irányú kísérletek eddig is történtek erre. Hargittay Emil például történeti aspektusból, a kortárs retorikák szabályai felől, elméleti és narratológiai következtetésekre mégis sok lehetőséget adó tanulmányaiban vizsgálta egyes levelek intra- és transztextuális rétegeit.¹⁸

1 Philippe LEJEUNE, *Le Pacte autobiographique*. Seuil, „Poétique”, Paris 1975. (Újabb kiadása: „Points”, 1996); Németül: *Der autobiographische Pakt*, aus dem Französischen von Wolfram BAYER und Dieter HORNIG, Frankfurt am Main, 1994.

2 Vö. THOMKA Beáta, *Narrativitás a kultúrában = A kultúrákötés dilemmái (Interkulturális tanulmányok Vajda György Mihály 85. születésnapjának megünneplésére)*, Szeged, 1999, 35–48.

3 Vö. MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994, 82–97.; Anette C. ANTON, *Authentizität als Fiktion. Briefkultur im 18. und 19. Jahr-*

hundert, Stuttgart–Weimar, Metzler, 1995; BÁLINT Péter, *A levelezés vágya*, Forrás, 1999, 10.

4 Vö. Niklas LUHMANN, *Die Wissenschaft der Gesellschaft*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1998 (3. kiadás), 78.

5 Vö.: Paul RICOEUR, *Az én és az elbeszélte azonosság = Uő, Válogatott irodalmi tanulmányok*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., 1999, 373–411.; GYÁNI Gábor, *A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása; Tragédia két felvonásban. A kommunista identitás metamorfózisai = Uő, Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp., Napvilág, 2000, 145–181.

6 Kazinczy Döbrentei Gábornak, Újhely, 1826. december 2. *KazLev.*, XX. k., 4716. sz. lev.

7 1813. március 11. Cserei Farkas Döbrentei Gábornak. Szilágyosmlyó. MTAK Kézirattára, M. Irod. Lev. 4-drét, 55.

8 Kat. Lev. X. k., Bp., 1900, 291. Cserey Farkas Kazinczynak, Somljó 11dik Mart. 1813.

9 1819. december 20. Cserei Farkas Döbrentei Gábornak. Kraszna. MTAK Kézirattára, M. Irod. Lev. 4-drét, 55.

10 1840. január 21. Gr. Bethlen Lajos Döbrenteknek, Kerlés, MTAK Kézirattára, M. Irod. Lev. 4-drét, 55.

11 REXA Dezső, *Malom Lujz levelei Döbrentei Gáborhoz*, ItK, 1907, 376–377.

12 1838. május 24. Bölöni Farkas Sándor Döbrentei Gábornak. Kelemen Béni másolatában. Közli JANCSÓ Elemér, *Keresztény Magvető*, 1943/2, 86–95.; 1943/3, 131–137.; 1943/4–5, 192–207.; 1944/1, 37–49.; 1944/2, 90–103.

13 Vö. NÉMEDI Lajosné, *Kazinczy és Bács-megyeije. Fordítás vagy „teremtés”?* = Könyv és Könyvtár, A KLTE Könyvtárának Évkönyve VI., Debrecen, 1967, 171–196.; 185.

14 Gróf Teleki Ferencz' versei, 's néhány leveléből töredékek. Kiadta Döbrentei Gábor, Budán 1834.

15 Más eljárást követ a Berzsényi-levelezés kiadásakor, ahol többnyire teljes leveleket közöl, jelezve, hogy nyelvileg – legalábbis a saját leveleit – átírta. Az eredetieket azonban valószínűleg megsemmisítette, és így gyakorlatilag ellenőrizhetetlenné tette a közölt szövegek

hitelességét. L. *Berzsényi Dániel Összes Művei. Költelem 's folyóbeszéd*. Közrebecsátá meghagyása szerint Döbrentei Gábor. Harmad Kiadás kéziratban maradt még nem ismertek. Budán, Magyar Királyi Egyetemi Sajtóval. 1842. Toldalék. Adatokkal irodalmi belső viszonyok felvilágításához.

16 A „forrásanyag” kifejezést itt kétféle értelemben használom, (irodalom)történeti és személyiségfeltáró narratívák konstruálásához egyaránt felhasznált elemeket értve rajta. Többek között az eriksoni identitásfogalomra alapozva ennek a felfogásnak a közelében marad lényegében Gyáni Gábor is, a Kövér György monográfiájáról (*Losonczy Géza 1917–1957*) írott bírálatában. Vö. GYÁNI Gábor, *Tragédia két felvonásban. A kommunista identitás metamorfózisai = Uő, Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, 161–175.

17 A romániai Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága – Arhivele Nationale Directia judetului Cluj, Wass Ottilia-hagyaték, 190. sz.

18 Legutóbb: HARGITTAY Emil, *Régi magyarországi misszilikék retorikai elemzése = Levél, író, irodalom*, szerk. KICZENKÓ Judit és THIMÁR Attila, Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, Piliscsaba, 2000, 22–31. Korábban Uő, *A megszólító formulák és a társadalmi hierarchia összefüggései a XVII. századi magánlevelezésben = A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981*, I, szerk. KÁLLAY István, Bp., ELTE BTK, 1982, 238–251.